

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА

Правові горизонти

Legal horizons

ВИПУСК 22 (35)

Суми – 2020

DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i22.p76>

ПРОГАЛИНИ У НОРМАТИВНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ ТА АНАЛІЗ ДОСВІДУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Новицька Марина Миколаївна,
кандидат юридичних наук, адвокат,
асистент кафедри адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет

Кожушко Анна Вячеславівна,
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет

Стаття присвячена дослідженню законодавства України, що регулює процедуру сурогатного материнства та основних правових прогалів у цій сфері. Крім того, здійснено правовий аналіз та порівняння норм законодавства у сфері сурогатного материнства у таких зарубіжних країнах як Білорусь, Казахстан, Чехія, Ізраїль, Швеція, Голландія, Нігерія, Фінляндія, деяких штатів США. Виокремлено основні правові казуси, що виникають в Україні під час та після проведення процедури сурогатного материнства, їх причини та наслідки. Приведено судову практику національних судів та здійснено її аналіз. Зокрема, потребує вдосконалення процедура правового регулювання механізму оформлення та реєстрації дитини, що народилась у результаті застосування сурогатного материнства з метою уникнення можливості внесення сурогатною матір'ю відомостей про себе як про матір дитини до державного реєстру актів цивільного стану та подальшого оспорення материнства в судовому порядку. Проведено порівняльний аналіз досвіду зарубіжного правового регулювання інституту сурогатного материнства та акцентовано увагу на їх позитивних та негативних сторонах. Запропоновано основні положення та принципи, що можуть бути запозичені з досвіду реалізації зарубіжними країнами процедури сурогатного материнства. При створенні нормативного регулювання має бути врахований цілий ряд гарантійних норм, що стануть підосною для уникнення потенційних конфліктних та негативних ситуацій. Зокрема, до них можна віднести: відмову сурогатної матері віддавати дитину біологічним батькам; відмова біологічних батьків забирати новонароджену дитину; випадки народження двох або більше дітей; народження мертвої/хворої дитини; бажання сурогатної матері перервати вагітність; відмова генетичних батьків виконати свої обов'язки у частині оплати послуг сурогатної матері. Здійснено висновок щодо нагальної потреби українського законодавства у правовому врегулюванні і нормуванні сурогатного материнства шляхом створення єдиного профільного нормативного акту.

Ключові слова: сурогатне материнство, правове регулювання, допоміжні репродуктивні технології.

Novytska M.M, Kozhushko A.V. Gaps in the legal regulation of surrogacy in Ukraine and analysis of the experience of foreign countries. The article is devoted to the study of the legislation of Ukraine regulating the procedure of surrogacy and the main legal gaps in this area. In addition, a legal analysis and comparison of the legislation in the field of surrogacy in such foreign countries as Belarus, Kazakhstan, the Czech Republic, Israel, Sweden, the Netherlands, Nigeria, Finland, some US states. The

main legal cases arising in Ukraine during and after the use of the surrogacy procedure, their causes and consequences are highlighted. The case law of national courts is given and analyzed. In particular, the procedure for legal regulation of the mechanism of registration and registration of a child born as a result of surrogacy needs to be improved in order to avoid the possibility of a surrogate mother entering information about herself as a child's mother in the state register of civil status and further challenging maternity in court. A comparative analysis of the experience of foreign legal regulation of the institution of surrogacy and focused on their pros and cons. The basic provisions and principles which can be borrowed from experience of realization by foreign countries of procedure of surrogacy are offered. When creating regulations, a number of guarantee norms should be taken into account, which will be the basis for avoiding potential conflicts and negative situations. In particular, they include: the refusal of a surrogate mother to give the child to biological parents; the refusal of the biological parents to pick up the newborn child; cases of birth of two or more children; birth of a dead / sick child; the desire of the surrogate mother to terminate the pregnancy, the refusal of the genetic parents to perform their duties in terms of paying for the services of the surrogate mother. The conclusion about the necessity of the Ukrainian legislation in legal regulation and rationing of surrogacy by creation of the uniform profile regulatory act is carried out.

Keywords: surrogacy, legal regulation, assisted reproductive technology.

Постановка проблеми. Досить актуальним та вагомим на даний момент є питання правового регулювання сурогатного материнства як в Україні, так і у світі в цілому. Вперше сурогатне материнство як процедура пересадки заплідненої яйцеклітини від біологічних батьків до матки іншої жінки – сурогатної мами, була здійснена у 1986 році в США.

Сурогатне материнство є одним із способів лікування безпліддя та одним із видів допоміжних репродуктивних технологій. Варто зазначити, що у законодавстві більшості держав дозволено тільки безоплатне сурогатне материнство, наприклад в Австралії, Бельгії, Бразилії, Великобританії, В'єтнамі, Данії, Канаді, Нідерландах, Новій Зеландії, Португалії, Угорщині, у більшості штатів США, тощо), в даних країнах сурогатна мати може отримати лише компенсацію фактичних витрат [1, с. 77].

Також слід підкреслити, що за законодавством таких країн, як Австралія, Бельгія, Гонконг сурогатне материнство вважається злочином за який передбачена кримінальна відповідальність.

Деякі країни позиціонують себе як «дружні» до сурогатного материнства, зокрема, сурогатне материнство дозволено як на безоплатній основі, так і на комерційній в Грузії, Росії, Таїланді та Україні. Як впливає зі статті Claire de La Hougue, Caroline Roux за 2015 рік Україна вважається країною, де сурогатне материнство є бізнесом [2, с.10]. Слід відмітити, що в нашій країні не ведеться офіційна статистика стосовно застосування програм сурогатного материнства, але за підрахунками журналістів Володимира Паутова та Ярослави Тригубової: станом на 2018 рік понад 50 медичних закладів здійснюють реалізацію

програми сурогатного материнства, а близько 80% їх клієнтів є іноземцями [3, с.1].

Найбільшу проблематику у сфері сурогатного материнства становить відсутність окремого закону, що регулював би взаємовідносини усіх сторін, визначав їх права та обов'язки, гарантії та правові наслідки недотримання встановлених норм.

Українське законодавство яке пов'язане із послугами сурогатного материнства обмежується статтею 123 Сімейного кодексу України [4], де зазначено, що подружжя визнається батьками дитини, народженої дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій та Наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» від 09.09.2013 № 787. Окремі норми, що зачіпають цю сферу, визначені у деяких підзаконних нормативно-правових актах.

Через відсутність встановленого та чіткого правового регулювання сурогатного материнства часто виникають різні проблеми як у сурогатної матері, так і у генетичних батьків. Саме тому, неабиякої важливості набуває дослідження зарубіжного досвіду регулювання сурогатного материнства як еталонного прикладу та підґрунтя для вдосконалення національного законодавства.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню питань правового регулювання сурогатного материнства присвячено праці таких науковців як Н. А. Аблятіпова, Т. Е. Борисова, І. А. Верес, А. С. Коломієць, Ю. Н. Корбут, Р. А. Майданик, Х. С. Мирсайєва, М. В. Сопель, Ю. Ю. Таланова, О.

Хіневич, О. А. Явор, О. В. Оніщенко та ін.

Мета даної статті полягає перш за все у виокремленні основних правових казусів, що виникають у зв'язку із застосуванням сурогатного материнства в Україні, а також пошук шляхів вирішення даних проблем через аналіз зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Крім відсутності єдиного нормативного акту, що регулює сурогатне материнство, в українському правовому полі існує ще ряд невирішених питань. А саме: в законодавстві не сформульовано конкретне визначення сурогатного материнства. На думку В.О Оніщенко [5, с. 106] розглядаючи його з медичної точки зору можна охарактеризувати як перенесення ембріона, отриманого заплідненням яйцеклітини біологічної матері-дружини спермою біологічного батька-чоловіка, в порожнину матки іншої жінки та виношування дитини, яка є біологічно для неї «чужою». При створенні нормативного регулювання має бути врахований цілий ряд гарантійних норм, що стануть підосноюю для уникнення потенційних конфліктних та негативних ситуацій. Зокрема до них можна віднести: відмову сурогатної матері віддавати дитину біологічним батькам; відмова біологічних батьків забирати новонароджену дитину; народження двох або більше дітей; народження мертвої/хворої дитини; бажання сурогатної матері перервати вагітність; відмова генетичних батьків виконати свої обов'язки у частині оплати послуг сурогатної матері. Звичайно, це не єдині правовідносини на які слід акцентувати увагу законотворця, однак їх правове врегулювання має неабияке значення для успішного проходження процедури сурогатного материнства.

Якщо звернутись до Єдиного державного реєстру судових рішень то можна констатувати наявність великої кількості справ, пов'язаних із сурогатним материнством. Однак, все ж таки судову практику із даного питання не можна назвати усталеною та широкою.

Для прикладу можна навести досить неоднозначну ситуацію з якою стикнулась сурогатна матір. В ухвалі Зарічного районного суду м. Суми від 28 грудня 2019 року позичці було відмовлено у задоволенні позовних вимог у частині розірвання шлюбу, оскільки 27 листопада 2019 року в неї відбулися пологи. Однак, вона була учасницею програми лікування безпліддя із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій методом сурогатного материнства та не мала із народженою дитиною генетичної спорідненості. Також позивачкою 29 листопада 2019 року було складено заяву про те, що

генетичними батьками народженої нею дівчинки є громадяни Китайської Народної Республіки. А тому позивачка вважає, що вона не перебуває в стані вагітності та не має дітей віком до одного року після народження. Але суд зазначив, що відповідно до ч. 5 ст. 177 ЦПК України позивач зобов'язаний додати до позовної заяви всі наявні в нього докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги, що не було здійснено позивачкою [6]. Позов про розірвання шлюбу не був задоволений, що поставило сурогатну матір у потенційно неприйнятне для неї становище, оскільки вона не змогла реалізувати своє право на розірвання шлюбу у зв'язку із участю у програмі сурогатного материнства.

Одним із питань, що потребують законодавчого нормування є закріплення за сторонами сурогатного материнства, а саме сурогатною мамою і подружжям замовниками обов'язку передати дитину після народження, а іншу сторону прийняти дитину.

Відсутність встановленої та закріпленої процедури передання дитини має наслідком ситуації, коли сурогатна мати не бажає віддавати дитину біологічним батькам, або біологічні батьки відмовляються від уже народженого немовляти [7, с. 25].

Ще одним питанням, що має бути вирішеним законотворцем є вдосконалення процедури правового регулювання механізму оформлення реєстрації дитини органами РАЦСу при застосуванні сурогатного материнства. Для уникнення можливості внесення сурогатною матір'ю відомостей про себе як про матір дитини до державного реєстру актів цивільного стану та подальшого оспорення материнства в судовому порядку. Такий прецедент уже був, коли сурогатна матір звернулась до суду з позовом, в якому просила визнати недійсним спільний договір щодо здійснення ДРТ методом сурогатного материнства, укладений між подружжям, нею та закладом охорони здоров'я. Позивачка обґрунтовувала свої вимоги тим, що батьки-замовники не виконали умов договору, а саме не подали до органів РАЦС її нотаріально посвідчену згоду на реєстрацію громадян Італії батьками дітей та не провели реєстрацію їх батьками народжених дітей. В договорі сторони не зазначили дату його підписання, нотаріально його не посвідчили, що на її думку було підставою для визнання його недійсним [8, с. 44].

Найбільш цікавим, з судових рішень по справам такого типу, є ухвала Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України від 10.04.2013 р [9]. У даній справі заклад який надавав супровід у сурогатному материнстві

подав до органів РАЦСу довідку про екстракорпоральне запліднення та перенесення ембріонів в порожнину матки сурогатній матері для того, щоб біологічних батьків зареєструвати юридичними батьками новонароджених дітей. Однак, сурогатна мати ще до цього зареєструвала дітей як власних на себе та свого чоловіка, і категорично відмовлялася передавати їх біологічним батькам. У зв'язку з тим, що в Україні діє презумпція батьківства біологічних батьків, суд визнав реєстрацію недійсною, а дітей повернув, усі скарги сурогатної матері були відхилені. В цьому випадку біологічні батьки вимушені були подавати також додатковий позов про відібрання дитини.

Цікавим на наш погляд є правове регулювання сурогатного материнства в Республіці Білорусь, відповідно до Кодексу про шлюб і сім'ю: матір'ю дитини, яка народжена сурогатною матір'ю, визнається його генетична матір. Тобто ніхто не має права оспорювати материнство і (чи) батьківство дитини, народженої сурогатною матір'ю, за винятком випадків, коли наявні докази того, що сурогатна матір завагітніла не в результаті імплантації ембріона [10, с. 12].

Варто відмітити, що світовим центром сурогатного материнства у світі вважається штат Каліфорнія, там місцеві органи влади прийняли рішення про те, що контракти по наданню послуг сурогатного материнства не суперечать громадським інтересам. У Каліфорнії існує закон, який прямо передбачає та регулює лише повні договори сурогатного материнства. Каліфорнія також дозволяє матеріально компенсувати сурогатне материнство і закон не вказує граничної межі суми, яку можна сплатити за ці послуги. Крім того, у штаті не має обмежень щодо того, хто може бути батьками дитини, яка народжена від сурогатної матері: це може бути і одностатеве подружжя, і неодружена жінка чи чоловік. Закон не встановлює правової вимоги проживання батьків чи сурогатної матери на території Каліфорнії. Держава також дозволяє так звані «передпологові судові рішення про батьківство» (тобто рішення суду про присвоєння законного статусу батька/матері передбачуваним батькам до народження дитини), але цей статус набуває чинності з моменту народження дитини [11, с. 9].

Також досить прогресивним законодавством у сфері регулювання сурогатного материнства відрізняється Ізраїль, який є передовою країною в сфері розвитку медицини. Варто наголосити, що ця процедура отримала своє законодавче закріплення ще в 1996 році шляхом прийняття спеціального закону «Про сурогатне материнство» (про утвердження договору і статусу новонародженої дитини) [12, с. 103]. Досить правильним на наш

погляд був підхід ізраїльської влади до ухвалення даного закону. Перш за все була створена відповідна Комісія по утвердженню договорів сурогатного материнства, до складу якої ввійшли спеціалісти в різних сферах, а саме: гінекологи, неонатологи, психологи, соціальні представники, юристи, представники громадськості, представники релігії. Вважаємо, що Україна в подальшому при прийнятті нормативного акту, котрий буде регулювати питання сурогатного материнства має перейняти досвід Ізраїлю і створити аналогічну комісію, що буде складатися із представників різних галузей і професій. Функція даної комісії буде полягати головним чином у тому, щоб визначити базові положення договору сурогатного материнства та об'єм правомочностей як потенційних батьків-замовників так і сурогатної матери. Також до повноважень комісії має бути віднесена перевірка умов договору сурогатного материнства на їх адекватність і справедливість для всіх сторін договору.

Правове регулювання сурогатного материнства в Республіці Казахстан не ідеальне, але містить загальні основи, котрі допомагають уникнути тих правових проблем, що існують в Україні. В Кодексі Республіки Казахстан «Про здоров'я народу та систему охорони здоров'я», а також Кодексі Республіки Казахстан «Про шлюб і сім'ю» закріплені базові положення сурогатного материнства. Надано правові визначення поняттям «сурогатна мати», «сурогатне материнство», «сурогатний договір». Однією із головних умов укладення договору сурогатного материнства є згода між подружжям та жінкою-сурогатною матір'ю. Також законодавство Казахстану містить умову про те, що паралельно з угодою сурогатного материнства має бути укладений договір між замовниками та медичним закладом, який буде реалізовувати процедуру допоміжних репродуктивних технологій та надавати відповідні медичні послуги [13, с. 260].

Варто також навести досвід правового регулювання сурогатного материнства в такій країні як Чехія, де сурогатне материнство дозволено як спосіб лікування безпліддя для жінок, не здатних самотійно виносити і народити дитину. Дитина народжена сурогатною матір'ю передається генетичним батькам з подальшим усиновленням. Також Цивільний Кодекс Чехії передбачає, що у випадку, коли сурогатна мати не хоче віддавати дитину батькам-замовникам, закон схильний в більшій мірі до її законних прав, оскільки вона має право залишити дитину собі [14, с. 1].

Досить серйозно відносяться до правового регулювання у Голландії, де процедура

сурогатного материнства дозволена лише на альтруїстичних засадах і лише при наявності певних умов. Однією із умов участі у даній програмі є наявність доказів того, що у майбутньої матері є серйозна медична хвороба, що позбавляє її можливості самостійно виносити і народити дитину. Крім того, однією із головних умов застосування ДРТ є те, що сурогатна мати повинна бути знайома із майбутніми батьками. Стосовно додаткових умов, у голландському законодавстві зазначено, що обов'язково при процедурі сурогатного материнства має використовуватися лише генетичний матеріал обох із подружжя. Також варто відмітити, що процедура визнання батьківства в даній країні досить багатоетапна і складна, однак у законодавстві відсутній юридичний обов'язок у сурогатної матері щодо передачі дитини, а у майбутніх батьків – щодо її прийняття [15, с. 26].

На протигагу вищеперерахованим країнам, де сурогатне материнство дозволяється або на комерційній основі або на альтруїстичній, законодавство Швеції категорично забороняє будь-яку форму сурогатного материнства. Крім того, виношування і народження генетично чужої дитини в Швеції визнається порушенням законодавства. Бездітні пари можуть скористатись даним видом послуг лише за кордоном, однак після цього народжена дитина має пройти процедуру легалізації у Швеції [16, с. 1].

Існують держави в яких сурогатне материнство взагалі не регулюється. До таких країн можна віднести Нігерію та Фінляндію. Варто зазначити, що хоча сурогатне материнство прямо не заборонено в Нігерії, воно також не є юридично визнаним. Тобто, якщо людина користується послугами сурогатного материнства, укладає відповідний договір це не вважається правопорушенням. Однак основна проблема полягає в подальшому юридичному визначенню походження дитини. На даний момент в Нігерії немає усталеної судової практики у цій сфері, але якщо такий спір виникає, він передається в нігерійський суд для вирішення. Існує ймовірність упередженого судочинства, що пов'язане перш за все із культурними особливостями народу, який вважає сурогатне материнство неприпустимим [5, с. 106].

З урахуванням відсутності державного правового врегулювання щодо сурогатного материнства, в Нігерії більшість клінік, що займаються наданням даних послуг, засновують свою діяльність на Керівних принципах Управління із запліднення людини і ембріології Сполученого Королівства. Однак, нігерійська комісія з правової реформи зазначила, що будь-яка

дитина, що народилася у жінки у результаті штучного запліднення або імплантації ембріона має розглядатися як її власна. Комісія рекомендує батькам-замовникам у подальшому офіційно усиновити таку дитину, навіть якщо вона є їх біологічною ідентичною. Така позиція закону ґрунтується на захисті прав новонародженого. Законопроект про створення нігерійського органу влади, що регулював би дані відносини був представлений Національним зборам в 2012 році. Однак, цей законопроект не був прийнятий, оскільки він не користувався підтримкою в уряді. Нігерія ще не зайняла юридичної позиції з приводу визнання сурогатного материнства. Таким чином, відсутність регулювання сурогатного материнства в Нігерії призвело до відсутності усталеної практики, через яку сурогатні матері стають уразливими для експлуатації, а батьки-замовники піддаються ризику шантажу та вимагання [17, с. 1].

У парламенті Фінляндії на даний момент ведуться дискусії стосовно регулювання сурогатного материнства, оскільки у жодному нормативно-правовому акті немає закріпленого цього поняття. Урядова пропозиція парламенту щодо Закону про лікування безпліддя і зміну Закону про батьківство було розроблено в чорновому варіанті, де має захищатись сурогатне материнство, права сурогатної матері та новонародженої дитини. Але поки немає остаточного рішення по цих проектах. Юридичне нормування поняття «сурогатного материнства» в Фінляндії було запропоновано Міністерством юстиції ще у 2011 році, а саме: «Сурогатне материнство – це домовленості, при яких жінка (сурогатна матір) народжує дитину з наступним наміром відмовитися від неї після народження на користь інших людей». За законодавством Фінляндії біологічною матір'ю дитини є жінка яка її народила.

Висновки. Інститут сурогатного материнства в Україні є досить новим. З огляду на це, в ньому існують деякі прогалини та недоліки, які необхідно виправити. Проаналізувавши правове регулювання сурогатного материнства у деяких зарубіжних країнах, можемо дійти висновку, що сурогатне материнство в Україні не може бути забороненим, оскільки це призведе лише до проведення процедури в обхід закону. Варто вдосконалювати та доопрацьовувати законодавство, що регулюватиме процедуру сурогатного материнства. Перш за все слід почати із прийняти профільного базового закону про допоміжні репродуктивні технології, враховуючи при цьому позитивний досвід таких зарубіжних країн як США і Ізраїль.

Література:

1. Менджул М.В. Порівняний аналіз правових засад сурогатного материнства. Порівняльно-аналітичне право. С. 77-79. URL: http://www.pap.in.ua/2_2019/19.pdf
2. Claire de La Hougue, Caroline Roux. Surrogate Motherhood and Human Rights. Analysis of Human, Legal and Ethical Issues. URL: <https://www.nomaternitytraffic.eu/wp-content/uploads/2015/09/2015-Contribution-HCCN-No-Maternity-Traffic-EN.pdf>
3. Володимир Паутов. Ярослава Трегубова. Діти «на продаж» – скандал довкола клініки. І що треба знати про сурогатне материнство в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29372579.html>
4. Сімейний Кодекс: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
5. Оніщенко О. В., Козіна П. Ю. Сурогатне материнство в Україні та за кордоном: порівняльно-правовий аспект. Юридичний вісник 3 (360). 2015 р. С. 102-108. URL: http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2015/statji_n3_36_2015/20.pdf
6. Єдиний реєстр судових рішень. Справа № 591/7976/19 від 28.12.2019 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86701591>
7. Михальчук О. Правове регулювання сурогатного материнства в Україні URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2799>.
8. Гладушняк О. О. Правове регулювання сурогатного материнства: сучасний стан та перспективи розвитку. Вісник Одеського національного університету. Серія : Правознавство. 2014. Т. 19, Вип. 1. С. 37-45 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_prav_2014_19_1_6
9. Ухвала Колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України від 10.04.2013 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30865462>
10. Корбут Ю. Н. Установление происхождения детей при рождении ребенка суррогатной матерью URL: http://media.miu.by/files/store/items/npsmu-apn-xxi/i/mim_sciencexxi_2011_01011.pdf
11. Surrogacy Law and Policy in the U.S.: A National Conversation Informed by Global Lawmaking URL: https://web.law.columbia.edu/sites/default/files/microsites/gender-sexuality/files/columbia_sexuality_and_gender_law_clinic_-_surrogacy_law_and_policy_report_-_june_2016.pdf
12. Гитлина К.А. Суррогатное материнство и в законодательстве Израиля и России. Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата. 2015. № 1 (36). - С. 103 с.103-106.
13. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 года № 518 – IV. Ст. 283. URL: <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1100000518>.
14. Суррогатное материнство в Чехии. Центр семья. URL: <https://суррогатные-матери.рф/surrogatnoye-materinstvo-2019/24-strani/strani/834-surrogatnoye-materinstvo-v-chekhi.html>
15. Бондар І.Ю., Камінська Н.В. Особливості регламентації сурогатного материнства: зарубіжний досвід та удосконалення законодавчого регулювання в Україні. 2018. С. 24 – 29.
16. Суррогатное материнство в Швеции. Центр семья. URL: <https://суррогатные-матери.рф/surrogatnoye-materinstvo-2019/24-strani/strani/855-surrogatnoye-materinstvo-v-shvetsii.html>
17. Afr. hum. rights law j. vol.18 n.2 Pretoria 2018. URL: http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1996-20962018000200009&lng=en&nrm=iso&tlng=en